

Jūratė Kiaupienė

(Instytut Historii Litwy)

Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w.

Uwagi wstępne

Przyjmując sformułowanie prof. W. Uruszczaka „system prawno-ustrojowy państwa” jako zespół instytucji oraz reguł normujących organizację i funkcjonowanie struktur władzy politycznej, a w szczególności zasad kształtujących relacje między władzą a społeczeństwem w danym państwie i strukturę referatu, w koreferacie na podstawie dociekań współczesnej historiografii litewskiej skupiam uwagę na swoistości systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w szczególności na wskazanie cech odróżniających Litwę w przestrzeni Europy Środkowo – Wschodniej od Czech, Polski i Węgier. Zakres chronologiczny obejmuje lata 1392–1569. Związek dynastyczny, zawarty z Polską w 1386 r. uwzględnia się jako ważny czynnik uzupełniający.

Swoisty rozwój systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego był spowodowany dualizmem ustrojowym ziem Litwy właściwej i tak nazwanej Rusi litewskiej. Przeszkodą do powstawania i rozwoju wspólnych instytucji stanowych była różnorodność układów społecznych, różnorodność wyznaniowa i kulturalna.

Forma państwa

Wielkie Księstwo Litewskie było monarchią czyli państwem, na czele którego stał władca z tytułem wielkiego księcia (z wyjątkiem króla Litwy Mendoga, 1253–1263), uznawanym za dzierżyciela najwyższej władzy w państwie. W XIV wieku, do zawarcia unii dynastycznej z Polską, wielkim księciem litewskim drogą niebezpośredniej dziedziczności zostawał ktoś z dynastii Gedyminowiczów. Wielki książę i dynastia Gedyminowiczów urzeczywistniały państwowość Litwy.

Od 1392 r. w Litwie w ramach unii dynastycznej obok króla Polski i najwyższego księcia (supremus dux) Litwy (Jagielly) pojawia się samodzielna centralna instytucja władzy monarcha – wielki książę litewski (Witold). Akty horodelskie 1413 r. uprawomocniły ciągłość samodzielnej niewybieralnej instytucji władcy Litwy.

Związek dynastyczny zawarty z Polską przyspieszył przebieg kształtowania i umocnienia Rady panów litewskich, drugiej stałej niewybieralnej instytucji, która na przełomie XIV i XV w. zaczyna obok monarcha urzeczywistniać państwowość Litwy. Proces ten szczególnie przybiera na sile w XV w.

W ciągu XV w. Rada panów wyłoniła się jako siła więcej niż dynastia zainteresowana w istnieniu i umocnieniu w ramach unii dynastycznej państwowej samodzielności Litwy. Panowie, dostojnicy duchowni i świeccy, zaczynają rozumieć Wielkie Księstwo Litewskie jako przestrzeń wcielenia swoich interesów.

Pierwszy ważny czyn Rady panów litewskich – samodzielne ogłoszenie w 1430 r. (po śmierci Witolda) wielkim księciem litewskim Szwitrygiełły, wykonane wbrew zasadom unii dynastycznej. W 1440 r. (po zgonie Zygmunta Kejstutowicza) Rada panów litewskich znów przejęła inicjatywę i samodzielne, bez uwzględnienia pozycji dynastii i zgody Polski, w Wilnie ogłosiła i koronowała Kazimierza Jagiellończyka wielkim księciem Litwy. Kazimierz nie był władcą wybranym. Nowość polegała na tym, że władca był dobrany nie z inicjatywy dynastii Gedyminowiczów-Jagiellonów, a z woli Rady państwowej Litwy. Tendencja oddalania się przedstawicieli z pochodzenia litewskiej dynastii Gedyminowiczów-Jagiellonów od dziedzicznej Litwy nasilała się do zawarcia unii lubelskiej (1569 r.). Wynik tego – elita stanowa i polityczna Litwy i jej instytucja Rada panów przejęły obowiązek gwaranta suwerenności państwa.

Parlamentaryzm. Umowa społeczna

Opóźnione dojrzewanie struktur stanowych (w połowie XV w. sejmy Wielkiego Księstwa Litewskiego zbierały się nieregularnie, nie funkcjonował system reprezentacji, sejm jeszcze nie był stałą instytucją państwową) stworzyły dodatkowe okoliczności sprzyjające umocnieniu pozycji społecznych i politycznych Rady państwowej w życiu wewnętrznym i zewnętrznym. Rada przejęła odpowiedzialność za treść i formę umowy społecznej zawartej z Kazimierzem Jagiellończykiem jako królem Polski (przywilej 1447.05.02) i następnym pretendentem na króla Polski i wielkiego księcia Litwy.

Z drugiej strony przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. przyspieszył wewnętrzny proces zorganizowania struktur stanowych i ich reprezentacji w Litwie. Od 1492 r. sejm zaczyna wybierać wielkiego księcia Litwy, wyłania się jako instytucja, bez udziału której nie przyjmowano najważniejszych decyzji państwowych. Na początku XVI w. aprobata sejmu stała się obowiązującą zasadą prawną.

W pierwszej połowie XVI w. ukształtował się *naród polityczny* Wielkiego Księstwa Litewskiego, który był wieloetniczny, wielowyznaniowy, multikulturalny. Podstawą jedności tego *narodu politycznego* było państwo Litwa.

Prawną normą życia państwowego Litwy stała się zasada obowiązująca każdego nowego panującego nadania rozbudowanego przywileju potwierdzającego prawa i wolności stanowe. Monarcha przy wstępowaniu do władzy był zobowiązany zawierać umowę społeczną z *narodem politycznym* Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Zasada ta była przyjęta w procesie kodyfikacji prawa.

System prawny. Kodyfikacja

Rozumowanie ogólnopaństwowego prawa w Litwie ukształtowało się do końca XV w. („Wszitkich [w] Wielkim Xięstwie Litewskim iednim pravem maiją sadzicz” // Chcemi tesz i ustavuiemi na wieczność, isz wszitci poddanij nassi, tak ubodzi, iako i bogaci, ktoregokolwiek bi stanu bili rosneho, iednakim obiczaiem tim pisanim pravem maiją sądzeni bić¹).

Dynamika zmian struktur stanowych i politycznych w Litwie w XVI w. przyspieszyła proces kodyfikacji prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. (Za prof. J. Bardachem przyjmuje, że „Wówczas pod pojęciem kodyfikacji rozumie się zebranie w jednym pomniku prawa niesprzecznych, odredagowanych, uzupełnionych i usystematyzowanych norm i instytucji, dotyczących wyodrębnionej części lub całości danego systemu prawa, które uzyskały moc obowiązującą na podstawie odrębnego aktu ustawodawczego. Kodyfikacja przedstawia się jako nowy akt prawny derogujący prawa poprzednio obowiązujące. Taki też charakter miały kolejne Statuty litewskie²).

---

¹ Statut litewski 1529 r., Rozdział I/9. Polski przekład tekstu Statutu litewskiego 1529 r. cytuje się na podstawie publikacji: Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. T. II. Pirma dalis. Vilnius, 1991, s. 71.

² Bardach Juliusz. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym // *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988, s. 19.

Pierwszy artykuł Statutu litewskiego 1529 r. ogłasza zasadę umowy społecznej: „Mi, Zigmunt, z Bożej miłości król polski, wielki książę litewski, ruskij, pruskij, zomoczeki, mazowiecki i inich, mając dostateczne umiślenie, umiślem dobrijm i z naszej łaski królewskiej, chcąc obdarować prawi krześcianskimi, wszitkim pralatom, książątom, panom choruhewnim, wielmosniam ricerzom, povisszonej sliachcie i wssemu pospolstvu i ich poddanim, a tutesznej ziemie Wielkiego Xięstwa Litewskiego, ktoregosz bi kolwiek stadla a stanu bili, wszitki ich prava i przivileie, koscielne tak łacinskiego zakonu, iako ij [grieckiego]tesz i [swietski], ktore od pamiaći królów i wielkich książów i od niegdi ojczna naszego Kazimira i brata naszego Alexandrá – protkow nassich za životá ich, na ktore bi kolvijek dobra i volnosc i mieli i mają dane volnosc i w sobie zamikaiące, spravviedlivie, slusnie spravi, viszli, dane, užiczone, ktore tako slovo od slova bili vipisane, ktore slovem nassim królewskim i pot przisiągá nassá czelesną na swiętą ewangelia vdzialaną, dzierzec i chovać slubilismi, iakosz obiecuiem i slubuiem i ve wszitkiem ich polozeniu, v obiczaiach i articulach s łaski, s cznoti i s czodrosci nassei umislilymi poczwierdzić i umocnić, iakosz poczwierdzami i umocniami, skazując ijch mijecz mocno na wieczne czassij”³.

Porównując rezultaty kodyfikacji prawa Litwy (Statuty Litewskie z lat 1529, 1566, 1588) z kodyfikacją w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, możemy zasadniczo mówić o tym, że w dziedzinie kodyfikacji prawa Litwa wyprzedziła trzy państwa jądrowe regionu. (Projekt czeski 1508 r. „O prawach...” nie stał się prawem obowiązującym; na Węgrzech w 1514 r. opracowany projekt kodyfikacji nie uzyskał sankcji królewskiej; odrzucenie przez sejm 1534 roku „Correcture iurium” położyło na długo kres ogólnopolskim pracom kodyfikacyjnym⁴).

Słabości systemowe

Unia dynastyczna 1386 r. z jednej strony przyspieszyła proces modernizacji prawno-ustrojowej państwa Litwy pogańskiej. Z drugiej strony, odejście dynasty (Jagiellów) uszkodziło podwaliną systemu władzy dziedzicznej. Niedoszła koronacja wielkiego księcia Witolda królem Litwy w 1430 r. spowodowała proces pogłębienia

---

³ Statut litewski 1529 r., Rozdział I/1: Pirmasis Lietuvos Statutas, s. 63, 65.

⁴ Bardach Juliusz. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym, s. 14–16.

słabości systemowych. Kolejnym ciosem uderzającym w system ustrojowy była decyzja Zygmunta Augusta (1564 r.) zrzec się praw dziedzicznych. W przededniu unii lubelskiej *naród polityczny* Litwy z woli ostatniego władcy dynastii dziedzicznej został „porzucony”. Ostatnim ciosem było dokonane w 1569 r. oddzielenie ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zygmunt August naruszył zobowiązanie dynastii przestrzegać jednolitość terytorialną Wielkiego Księstwa Litewskiego, zapisane w Statucie 1529 r. („...*panstwa naszego, Wielkiego Xiąstwa Litewskiego, i rad nassich w niwczym nie umniessim...*”; „...*dobra tego Xiąstwa Wielkiego Litewskiego nie umnieissim, ale czo będzie niesprawiedlivie oddalono i nieslussnie rozebrano i uproszono [ku] wlasnosc i tego Xiąstwa prziviedzim i przivodzicz będzim*”⁵).

---

⁵ Statut litewski 1529 r., Rozdział III/1,2: Pirmasis Lietuvos Statutas, s. 109.